

Bernard Gałka, Daniel Ochman, Paweł Jezierski

Instytut Gleboznawstwa i Ochrony Środowiska Rolniczego, Akademia Rolnicza we Wrocławiu

REŻIM HYDROLOGICZNY RZEKI SMORTAWY W WARUNKACH ZMIENNEGO PIĘTRZENIA

THE HYDROLOGIC REGIME OF SMORTAWA RIVER BY CHANGES OF DAMMING UP

Słowa kluczowe: reżim hydrologiczny, krzywa konsumpcyjna, budowle piętrzące.

Streszczenie: Aby powstrzymać niekorzystne zmiany spowodowane wadliwą regulacją rzeki Smortawy, będącej prawobrzeżnym dopływem Odry, wybudowano na jej 5+050 km jaz ruchomy „Hanna”. Wcześniej Smortawa nie była kontrolowana, a opisywano ją przez analogię hydrologiczną z rzeką Widawą (wodowskaz Michalice). Celem pracy jest przedstawienie reżimu wodnego rzeki Smortawy w warunkach zmiennego piętrzenia. Aby osiągnąć zamierzony cel autorzy wykonali pomiary hydrometryczne.

Key words: hydrological regime, consumcional curve, piling up construction.

Abstract: To hold back the unfavourable changes caused by defective regulation of the Smortawa river, which is the right-bank tributary of Odra river, there was built the movable weir “Hanna” on her 5+050 km. Earlier the Smortawa river wasn't controlled and it was described by a hydrological analogy to Widawą river (water-gauge Michalice). The goal of investigations is to show hydrological regime of the Smortawa river in changing piling up conditions. To reach the intentional aim authors did hydrometric measurements.

WSTĘP

Rzeka Smortawa, o długości 39,0 km, jest prawobrzeżnym dopływem Odry. Źródła jej położone są na wysokości 175 m n.p.m. w okolicach wsi Świerczów, na południowy wschód od Namysłowa. Do Odry uchodzi w 223+350 km jej biegu na wysokości 124 m n.p.m. Jest to rzeka typowo nizinna o powierzchni zlewni 442,2 km², charakteryzująca się małymi spadkami. Obszar zlewni obejmuje część pradoliny wrocławsko-magdeburskiej. Geologicznie obszar ten leży w obrębie monokliny wrocławskiej, jego głębsze podłoże budują utwory permu, triasu i trzeciorzędu. Na powierzchni występują tylko utwory czwartorzędowe o zmiennej miąższości [Szpila 1978; Gospodarka..., 1993].

Rzeka Smortawa płynie głównie wśród lasów i łąk. Dolna część zlewni położona jest na obszarze projektowanego Parku Krajobrazowego „Dolina Odry II”. Na terenie zlewni oraz w jej okolicach znajduje się wiele rezerwatów przyrody [Adynkiewicz-Piragas, 1999, 2000].

Dla ekologów i wędkarzy Smortawa ma wiele zalet, ponieważ posiada czyste wody, a w szerokich rozlewiskach i na ich brzegach znalazło schronienie szereg gatunków zwierząt [Jankowski i in., 1992].

Aby powstrzymać niekorzystne zjawiska związane z wadliwą regulacją Smortawy (obniżenie się poziomu wód gruntowych, przesuszenie terenów przyległych), w 1992 r. wybudowano w Janikowie jaz ruchomy „Hanna” na 5+050 km. Wybudowanie stopnia piętrzącego powoduje z reguły zakłócenie równowagi dynamicznej koryta rzeki, której towarzyszą odpowiednie zmiany warunków hydrogeologicznych doliny, a w szczególności zmiany stanu wód podziemnych i kierunków odpływu [Kowalski, 1978; Parzonka i in., 1993]. Zmiany te najczęściej polepszają warunki powietrzno-wodne na przyległym terenie oraz zwiększają zdolność retencyjną rzeki i doliny [Bajkowski, 1998].

Należy zaznaczyć, że rzeka Smortawa nie była wcześniej kontrolowana a opisywano ją przez analogię hydrologiczną z rzeką Widawą (wodowskaz Michalice) [Ochman, 2001]. Celem pracy jest przedstawienie reżimu wodnego rzeki Smortawy w warunkach zmiennego piętrzenia.

METODYKA BADAŃ

W ramach niniejszej pracy wykonano następujące pomiary hydrometryczne:

- stany wód (przy pomocy łąt wodowskazowych oraz limnigrafu tygodniowego),
- prędkości przepływu (punktowe pomiary prędkości w poszczególnych punktach przekroju hydrometrycznego za pomocą młynka hydrometrycznych GR-21),
- natężenie przepływu (metoda pośrednia).

Pomiary te prowadzono w przekroju hydrochemicznym Janików w km 7+105 ($A=404 \text{ km}^2$). Pomiary stanów wód na badanym odcinku rzeki Smortawy prowadzone były także w innych miejscach niż przekrój w Janikowie. Należą do nich następujące przekroje wodowskazowe: jaz ruchomy „Hanna” (km 5+050); mnich wpustowy powyżej stopnia drewnianego (km 8+076); most w Bystrzycy Oławskiej (km 9+500); jaz stały (km 9+678).

Metody pośrednie pomiaru przepływu stosowane w pracy, polegają na pomiarze elementów, od których jest on uzależniony. Takimi elementami są: prędkość przepływu (pomiar za pomocą młynka hydrometrycznego) oraz powierzchnia przekroju poprzecznego koryta. Natężenie przepływu oblicza się ze znanego z hydrauliki wzoru:

$$Q = v_s \cdot F \text{ [m}^3 \cdot \text{s}^{-1}\text{]}$$

gdzie:

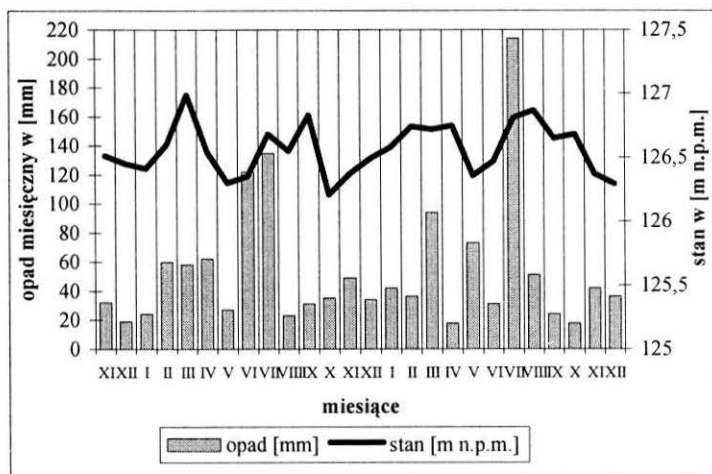
Q – natężenie przepływu [$\text{m}^3 \cdot \text{s}^{-1}$],

v_s – prędkość średnia wody w przekroju [$\text{m}\cdot\text{s}^{-1}$],
 F – powierzchnia przekroju poprzecznego koryta [m^2].

W badaniach hydrologicznych wykorzystano również pomiary takich elementów meteorologicznych, jak: opady atmosferyczne i temperatura powietrza mających wpływ na stan wód, natężenie przepływu, parowanie oraz inne elementy bilansu wodnego badanego terenu. Badania przeprowadzono w okresie IV 1999 – XII 2000.

WYNIKI BADAŃ

Średnie roczne stany wód w okresie badawczym różniły się od siebie nieznacznie, w roku hydrologicznym 1998/1999 średni roczny stan wynosił 98 cm, natomiast w roku 1999/2000 był wyższy i wynosił 107 cm. Maksymalny stan wód zarejestrowano na przełomie lutego i marca 1999 r. i osiągnął wartość 200 cm. W roku hydrologicznym 1999/2000 najwyższy stan obserwowano w okresie letnim i wynosił 158 cm. Najniższe stany to odpowiednio: dla roku 1998/1999 – 48 cm, dla roku 1999/2000 – 53 cm. W roku 1998/1999 opady kumulowały się w marcu i lipcu powodując dwa charakterystyczne wezbrania wód (wiosenne i letnie). Podobna sytuacja miała miejsce w kolejnym roku badań (rys. 1).

Rys. 1. Średnie miesięczne stany wód w przekroju wodowskazowym Janików (km 7+105) na tle miesięcznych opadów w zlewni rzeki Smortawy w latach hydrologicznych 1998/1999 i 1999/2000

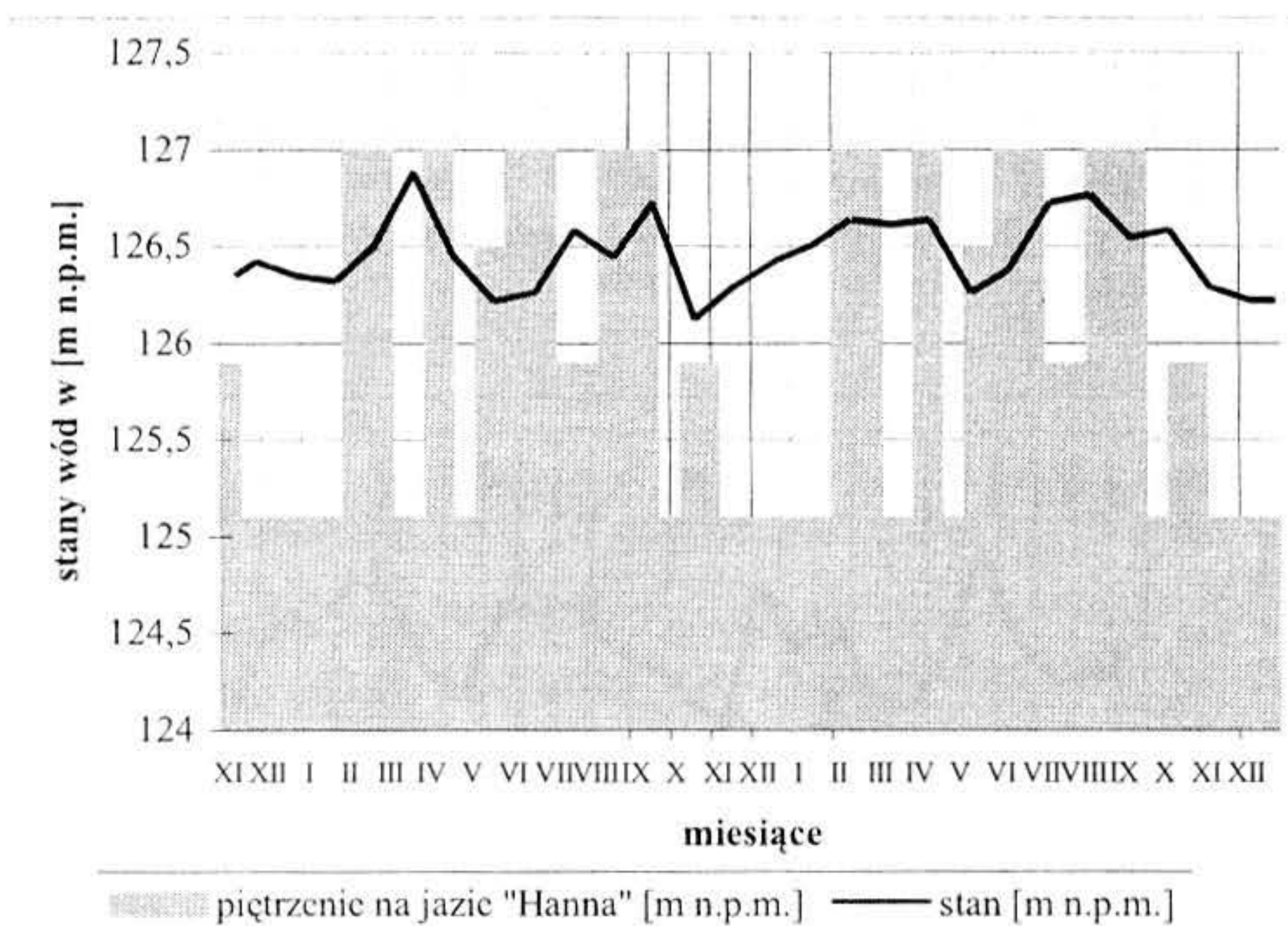
Należy pamiętać, że stany wód w przekroju Janików były okresowo podpiętrzone przez jaz „Hanna” (km 5+050). Na podstawie wzoru Rühlmana obliczono piętrzenie w tym przekroju pomiarowym:

$$i/H = \Phi(Z/H) - \Phi(z/H)$$

gdzie:

- i** – spadek dna koryta [m],
- H** – normalne napelnienie koryta [m],
- l** – odległość od początku cofki do badanego przekroju [m],
- Z** – spiętrzenie na początku cofki [m],
- z** – spiętrzenie na badanym przekroju [m].

Z obliczeń wynika, że przy spiętrzeniu wody na jazie „Hanna” na wysokość 127,00 m n.p.m. spiętrzenie **z** w przekroju Janików wynosi 0,7 m, przy spiętrzeniu 126,50 m n.p.m. – 0,28 m. Piętrzenia niższe nie mają wpływu na stany wód w przekroju. Terminy piętrzeń na jazie „Hanna”, ich wysokość oraz średnie miesięczne stany wód na tle zmiennego piętrzenia przedstawiono na rysunku 2.

Rys. 2. Średnie miesięczne stany wód w przekroju wodowskazowym Janików (km 7+105) na tle zmiennego piętrzenia na jazie „Hanna” (km 7+105) w latach hydrologicznych 1998/1999 i 1999/2000

Pomiary natężenia przepływu wykonywane były okresowo w przekroju hydrochemicznym Janików (km 7+105). Ponieważ przekrój pomiarowy znajdował się pod wpływem zmiennego piętrzenia na jazie „Hanna”, trudno było znaleźć jednoznaczność zależności między stanem wód i prędkością przepływu, a tym samym między stanem i natężeniem przepływu. W celu prawidłowego przedstawienia zależności stany zredukowano o wysokość spiętrzenia w przekroju pomiarowym (km 7+105). Zredukowane stany wraz z pomierzonymi przepływami naniesiono na wykres (krzywa konsumpcyjna) a następnie skonstruowano zależność (rys. 3):

$$Q = 0,1672 H^2 + 9,2694 H - 302,62 \quad [l \cdot s^{-1}]$$

gdzie:

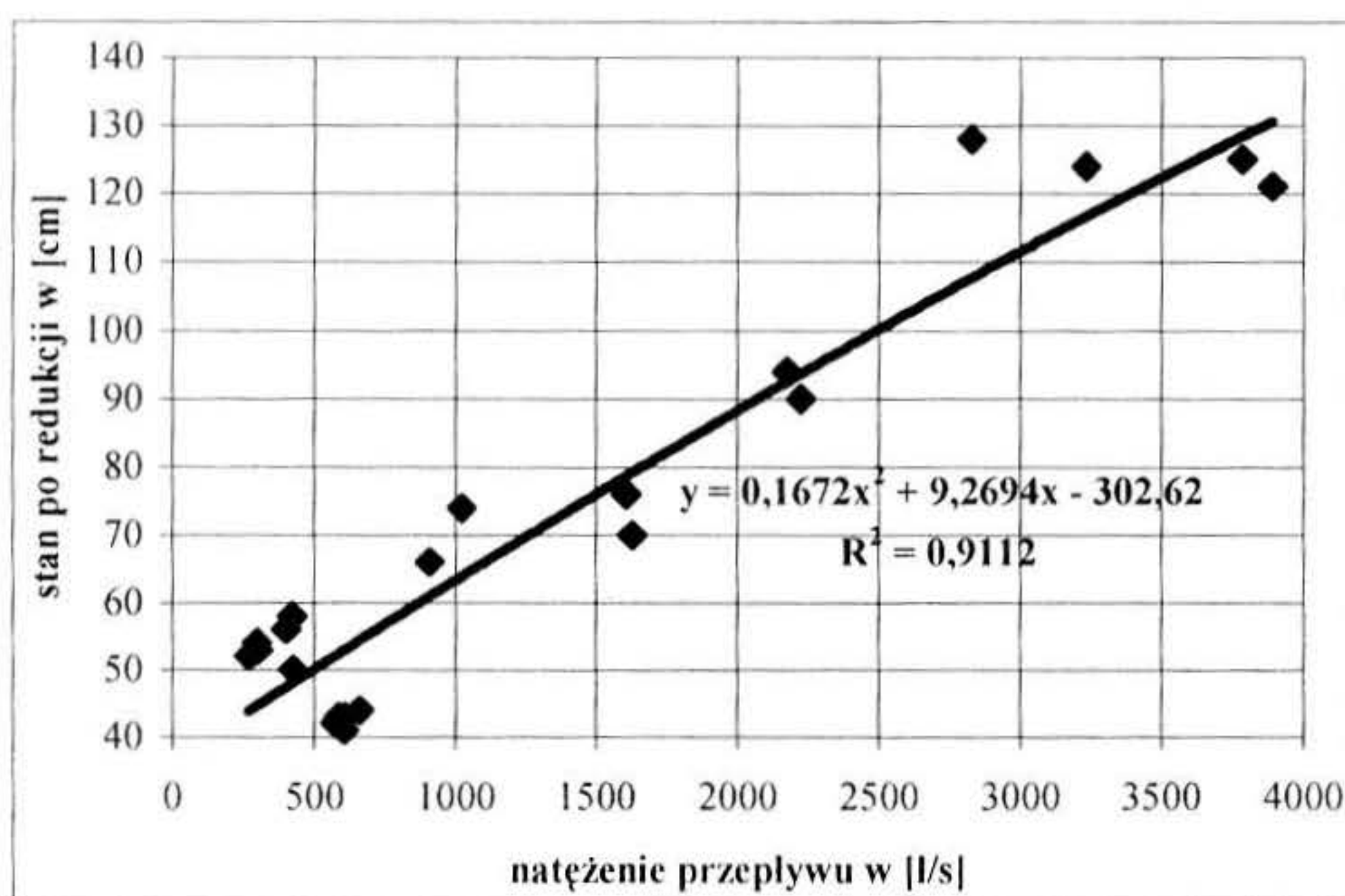
Q – natężenie przepływu w $[l \cdot s^{-1}]$,

H – stan wody w $[cm]$.

Na podstawie powyższego równania znając średnie stany wód oraz powierzchnię zlewni można było obliczyć średni przepływ, średni sływ jednostkowy, wskaźnik odpływu oraz odpływ miesięczny (tab. 1).

Tabela 1. Średnie miesięczne zredukowane stany, przepływy, sływy jednostkowe, odpływy oraz wskaźniki odpływu w przekroju pomiarowym Janików (km7+105) w okresie badawczym kwiecień 1999 – grudzień 2000

Miesiące	Średni stan po redukcji [cm]		Średni przepływ $[l \cdot s^{-1}]$		Średni sływ jednostkowy $q = Q/A$ $[l \cdot s^{-1} \cdot km^{-2}]$		Średni odpływ $V = Q \cdot 86400 \text{ t}$ $[mln \text{ m}^3]$		Średni wskaźnik odpływu $H = V/A$ $[mm]$	
Kwiecień	39		313		0,78		0,812		2	
Maj	47		502		1,24		1,302		3	
Czerwiec	40		336		0,83		0,870		2	
Lipiec	95		2087		5,17		5,409		13	
Sierpień	51		605		1,50		1,568		4	
Wrzesień	92		1965		4,86		5,094		13	
Październik	66		1037		2,57		2,689		7	
Listopad	82		1582		3,92		4,100		10	
Grudzień	94		2046		5,06		5,303		13	
Styczeń	103		2426		6,00		6,288		16	
Luty	49		553		1,37		1,433		4	
Marzec	99		2254		5,58		5,842		14	
Kwiecień	50		579		1,43		1,500		4	
Maj	53		658		1,63		1,706		4	
Czerwiec	46		478		1,18		1,238		3	
Lipiec	108		2649		6,56		6,865		17	
Sierpień	68		1101		2,72		2,852		7	
Wrzesień	58		797		1,97		2,067		5	
Październik	85		1693		4,19		4,389		11	
Listopad	82		1582		3,92		4,100		10	
Grudzień	74		1299		3,22		3,367		8	
Średnia okres	71		1264		3,31		3,276		8	
Wartości ekstremalne	min	max	min	max	min	max	min	max	min	max
	39	108	313	2649	0,78	6,56	0,812	6,865	2	17

Rys. 3. Wykres krzywej konsumpcyjnej, po redukcji stanów wód, dla rzeki Smortawy w przekroju pomiarowym Janików (km 7+105), w okresie badawczym kwiecień 1999 – grudzień 2000

Średnie natężenie przepływ w okresie badawczym wynosiło $1264 \text{ l}\cdot\text{s}^{-1}$, przy czym najmniejszy, średni miesięczny przepływ odnotowano w kwietniu i czerwcu 1999 r., wynosił on odpowiednio $313 \text{ l}\cdot\text{s}^{-1}$ oraz $339 \text{ l}\cdot\text{s}^{-1}$. Najwyższy przepływ wystąpił w lipcu i marcu 2000 r. – $2649 \text{ l}\cdot\text{s}^{-1}$ i $2254 \text{ l}\cdot\text{s}^{-1}$ (tab. 1). Najmniejsza wartość średniego miesięcznego spływu jednostkowego wynosiła $0,78 \text{ l}\cdot\text{s}^{-1}\cdot\text{km}^{-2}$ (kwiecień 1999), najwyższa $6,56 \text{ l}\cdot\text{s}^{-1}\cdot\text{km}^{-2}$ (lipiec 2000). Średnia dla okresu badawczego wynosiła $3,31 \text{ l}\cdot\text{s}^{-1}\cdot\text{km}^{-2}$ (tab. 1). Maksymalny odpływ miesięczny wynosił $6,865 \text{ mln m}^3$ (lipiec 2000), minimalny $0,812 \text{ mln m}^3$ (kwiecień 1999), przy średnim odpływie z całego okresu wynoszącym $3,276 \text{ mln m}^3$ (tab. 1). Średni miesięczny wskaźnik odpływu wynosił 8 mm . Najwyższy wskaźnik wynosił 17 mm (lipiec 2000), najniższy 2 mm (kwiecień i czerwiec 1999) (tab. 1).

WNIOSKI

Na podstawie przeprowadzonych badań można sformułować następujące wnioski:

1. Reżim hydrologiczny rzeki Smortawy jest zakłócony poprzez zabudowę hydrologiczną. Zmiany piętrzenia na jazie „Hanna” (km 5+050) powodują wahania stanów wód i natężenia przepływu.
2. Obliczone w latach siedemdziesiątych przepływy Smortawy w oparciu o analogię hydrologiczną dla zlewni rzeki Widawy nie odzwierciedlają rzeczywistych przepływów w rzece Smortawie, ponieważ nie uwzględniają zmiennych warunków wywołanych podpiętrzeniem wód.
3. Jeżeli na cieku znajduje się posterunek wodowskazowy, dla którego istnieje krzywa konsumpcyjna i są dane hydrometryczne, to obliczenia stanów i

przepływów charakterystycznych, a zatem i rozporządzalnych zasobów wodnych są możliwe i zgodne lub przynajmniej bliskie rzeczywistości.

LITERATURA

- ADYNKIEWICZ-PIRAGAS M., 1999: Badanie wpływu czynników antropogenicznych na ekosystem rzeki Smortawy. VI Konferencja Naukowa. Diagnozowanie stanu środowiska, metody badawcze – prognozy. Bydgoszcz, 98–107.
- ADYNKIEWICZ-PIRAGAS M., 2000: Wpływ inwestycji hydrotechnicznych na ekosystem rzeki Smortawy. Rozprawa doktorska. Instytut Kształtowania i Ochrony Środowiska. Akademia Rolnicza we Wrocławiu. (maszynopis).
- BAJKOWSKI S., 1998: Wpływ budowli wodnych na warunki tlenowe w rzece. Przyrodnicze i techniczne problemy gospodarowania wodą dla zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Przegląd Naukowy SGGW. Warszawa, 145–152.
- GOSPODARKA ZASOBAMI WODNYMI DORZECZA GÓRNEJ I ŚRODKOWEJ ODRY, 1993: Praca zbiorowa. Regionalny Zarząd Gospodarki Wodnej we Wrocławiu.
- JANKOWSKI W., WERTELNIK E., STAJSZCZYK M., 1992: Ocena stanu środowiska przyrodniczego na aktualizację studium przedprojektowego. Dolina rzeki Smortawy. Instytut Ochrony Środowiska. Wrocław.
- KOWALSKI J., 1978: Prognozowanie zmian warunków hydrogeologicznych dolin rzecznych. Zagadnienia hydrologiczne, hydrogeologiczne i ochrony wód rzeki Odry. Sesja naukowa PAN. Wrocław, 195–199.
- OCHMAN D., 2001: Wpływ budowli piętrzących na warunki tlenowe w rzece Smortawie. Praca magisterska. Instytut Kształtowania i Ochrony Środowiska. Akademia Rolnicza we Wrocławiu. (maszynopis).
- PARZONKA W., KEMPIŃSKI J., GŁOWSKI R., 1993: Ocena wpływu geometrii koryta rzeki Odry i sposobu eksploatacji jazu w Brzegu Dolnym na warunki erozji namulów z górnego stanowiska. Konferencja Naukowo – Techniczna „Odra i jej dorzecze”. Inżynieria Środowiska IV. Zeszyty naukowe AR nr 233. Wrocław, 57–65.
- SZPILA D., 1978: Chemizm wód podziemnych w utworach pradoliny okolic Oławy. Zagadnienia hydrologiczne, hydrogeologiczne i ochrony wód rzeki Odry. Sesja naukowa PAN. Wrocław, 201–212.